

Млађен Ковачевић*

УРУШАВАЊЕ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА У СРБИЈИ: ДИМЕНЗИЈЕ, УЗРОЦИ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ЗАУСТАВЉАЊА

Сажетак

Током друге половине 20. и почетком 21. века природни прираштај становништва Србије је имао опадајући тренд. Процес депопулације Србије је резултат историјских збивања, културно-историјског наслеђа и менталитета сопственог становништва. Емиграције становништва су само убрзале тај процес. Људски капитал Србије је урушен. Главни задаци ауторовог истраживања били су: разматрање историјског наслеђа и савремених проблема демографског развика, научно сагледавање демографских и недемографских утицаја на формирање људског капитала и на токове демографске транзиције, као и сагледавање економских последица биолошке депопулације. Аутор износи аргументе и тврди да се негативан процес може зауставити. Залаже се за окупљање истинске научне елите из више области која би добила задатак да уради нацрт визије будућег друштвеног и привредног система Србије. Након свестраног разматрања једног таквог документа о будућности Србије, и низ конкретних дугорочних стратегија, Парламент би такве документе усвојио и бринуо о њиховој доследној примени.

Кључне речи: биолошка депопулација, људски капитал, одлив мозга, Србија.

* Економски факултет Универзитета у Београду, <blok29@scnet.rs>

Увод

Објективна економска наука у Србији је већ четврт века окупирана тешком кризом привреде која се драматично појачала у последњих пет година. По мом мишљењу, економска наука у Србији је неоправдано малу пажњу посвећивала све дубљој друштвеној кризи која се испољава у око 25 сегмената друштвеног живота, а међу њима се истичу: криза идентитета, криза вредносног система, криза поверења, криза огромне већине политичких институција и политике као делатности, уставна криза, криза правосуђа, криза морала, криза демократије, криза дипломатије, криза синдиката, криза огромне већине локалних самоуправа, криза читавих региона, криза села, демографска криза и криза људског капитала, криза здравства, криза образовања, криза науке и научноистраживачког рада, криза културе, криза породице и брака, криза Српске православне цркве, еколошка криза, криза медија, криза српског језика, криза низа најважнијих спортова, па и „најважније споредне ствари на свету“ – фудбала итд. итд. И што је битно нагласити јесте криза идеје какав друштвени и привредни систем усвојити и доследно развијати како би се изашло из тешке друштвене и економске кризе.

Све наведене кризе се, у већој или мањој мери, међусобно поспешују, али сам дубоко убеђен да демографска криза, криза људског капитала и криза породице директно или индиректно, у односу на друге кризе, највише доприносе јачању друштвене и привредне кризе. Мој је дубоки утисак да свест о томе у друштву уопште и најважнијим државним институцијама, па и у економској науци – није довољно присутна, и да се и због тога не предузимају адекватне мере, што ће, ако се стање битно не поправи, имати тешке друштвене, привредне и финансијске последице. Због свега тога, и поред тога шта та материја није у фокусу моје професионалне активности, одлучио сам да у овом раду, у најкраћим цртама, укажем на сву драматику стања у сфери људских ресурса у Србији, односно вишегодишњег урушавања људског капитала, основних узрока тог ужасног феномена, опасности да се оно настави и могућностима његовог заустављања.

Основни показатељи демографског суноврата и људских ресурса у Србији

Србија спада у малу групу земаља у којој се више од пола века не остварује ни проста репродукција становништва. И као последица тога и дефинитивног напуштања земље, број становника у Србији, нарочито од почетка последње деценије прошлог века и током протеклих 13 година новог века, знатно је смањен. Стицајем несрећних околности везаних за ратове у БиХ, Хрватској, па и на Косову и Метохији, на подручје Србије се слио велики број српског становништва са тих подручја и до пописа из 2002. год. многи од њих су добили држављанство СРЈ, односно Србије, па је укупан број становника, по том попису, износио је 7.458.000.

У последњој деценији прошлог века у Србији је у просеку годишњих умирало око 14.000 лица више него што се родило. У периоду 2002-2011.г. у просеку је годишње преко 31.000 лица више умирало него што се родило. Уз то, врло велики број лица из Србије узео је страно држављанство, па је по попису из 2011. г. укупан број становника износио 7.176.800, односно био је мањи за око 511.000 лица него 2002. године.

У периоду 2002-2011. г. просечна старост становника у Србији је повећана са високих 40,2 на још виших 42,2 године, и врло је мало земаља у којима је просечна старост становника за само 9 година толико повећана. У 2011. години у Европи су постојале само четири земље које су имале вишу просечну старост становништва: Немачка са 44,6, Италија 43,5, Бугарска и Аустрија са по 42,5, а Грчка је имала исту просечну старост становништва као Србија.¹ Према подацима Републичког завода за статистику, у 2011. години 32.683 лице је више умрло него што се родило. У 2012. г. тај ужасно негативни биланс је достигао рекорд од чак 35.143.

Врло је вероватно да је слика демографског суноврата у Србији *де факто* још црња од наведене, јер многи наши грађани који раде или живе у иностранству, а имају двојно држављанство али очекују да релативно брзо добијају држа-

1 Податке је изнела Гордана Бјелобрк, шеф Отсека за демографију Републичког завода за статистику, а објављено у дневном листу *Данас*, 24. март 2014. (Додатак „Бизнис“, стр.4).

вљанство земље где живе само су формално и грађани Србије али су одлучили да се они неће вратити да живе у њој. Чак и кад желе да се врате и кад улажу у подизање кућа, као што је случај у источној Србији, они то, због породичних обавеза и других разлога – не чине и временом ће бити у све мањој могућности да испуне своје жеље да остану у статусу становника Србије и да се једног дана врате и да поново живе у њој.

У претходних пет деценија старосна структура становништва Србије се драматично погоршала. Као илустрацију наведимо да је удео становника млађих од 15 година у 1981. г. износио 29,45%, десет година након тога он је пао 18,88%, у 2002. г. је пао на 16,59%, а у 2011. г. на само 14,27%. С друге стране, учешће старог становништва се драстично повећавала тако да је са 10,38% (у 1981. г.) у 1991. износило 11,50%, у 2002, већ 16,54%, а 2011. г. чак 17,40%. Додајмо да је у последњих 50 година удео младе популације у укупној популацији готово преполовљен, а удео старијих од 65 г. повећан за чак два и по пута.

Према последњем попису (2011. г.) од укупно 1,476.105 породица више од 600.000 нема ни једно дете, а 764.546 су имала само по једно дете. Врло је вероватно да су се обе те цифре за протекле три године повећале, што је последица све већег сиромаштва, кризе породице и брака и низа других фактора.

Број пензионера у последњих 15 година у нето износу у просеку се годишње повећава за преко 20.000 лица а број запослених радника од 2005. г. систематски смањује па је сада број пензионера већи од броја запослених.

Због веома ниског дохотка по становнику и због тога великог одлива становништва у иностранство и у развијеније регионе и већег броја умрлих од новорођених, у 46 локалних самоуправа драматично се смањује број становника и њихова старосна структура је све неповољнија.

По истраживању обављеном у оквиру САНУ у чак 986 села Србије број становника се драматично смањује и у сваком је мањи од 100, а просек њихове старости прелази 50 година и ако се тренд смањења настави, огромна већина од њих ће за 15 година постати потпуно пуста.

У селима Србије налази се око 260.000 момака и преко 100.000 девојака који имају између 40 и 50 година који нису заснивали брак и врло је вероватно да ће врло мали број од њих то уопште учинити, и ако до тога дође, вероватноћа да ће она добити децу – врло мала.

И поред непостојања поузданих статистичких података, врло је вероватно да се због енормног пораста незапослених лица у Србији, број оних који емигрирају у иностранство и који одлучују да тамо стално живе драматично повећава од 2008. године.

Показатељи пада квалитета људског капитала

Већ претходно изнете чињенице о драматичном смањењу учешћа младих и повећању старих лица у структури укупног становништва Србије говори о паду његовог квалитета, посматраног са становишта његовог укупног радног потенцијала. То у принципу не би морало бити ако то смањење није великих размера, ако та непријатна појава не траје дуго, ако се млади по завршетку школовања одмах запошљавају, ако су образованији и продуктивнији од старијих и ако земља може да обезбеди покривање дефицита младе стручне радне снаге њиховим приливом из других земаља. Такав случај у садашњим условима више је теоријске природе. Ипак, Немачка је најближа том теоријском случају. У тој земљи, која има највишу просечну старост становништва међу земљама Европе, живи око седам и по милиона странаца, што чини око 8% укупног становништва и ти имигранти обично имају двојно држављанство и многи од њих поготову они који су радили у тој земљи, временом добијају немачко држављанство. И битно је нагласити да нови емигранти имају у просеку знатно виши ниво образовања од немачког становништва. Немачка на тај начин долази до квалитетног људског капитала без улагања у њихово школовање или само делимичног улагања у додатно и перманентно школовање њих и њихове деце. Према немачком Савезном заводу за статистику, у 2013. години у Немачку се уселио рекордан број странаца чак милион и 226.000. У том истом извору из Немачке се иселило 789.000 лица, што значи да је позитиван

салдо износио 437.000, што је највећи број од 1993. г. Према прошлогодишњем истраживању немачког Института за тржиште рада и истраживање занимања, усељеници у Немачку имају боље образовање и више квалификације него немачко радно становништво: 43% нових усељеника старости до 65 година имају диплому мастера или високих школа или техничко образовање, док је одговарајући проценат за домаће, немачко становништво износио само 26% (*Привредни преглед*, 23-25. мај 2014, стр. 6).

Стање у Србији је у потпуној супротности са наведеним теоријским случајем. Већ су наведени ужасно непријатни подаци о погоршању старосне структуре становништва у Србији и то само по себи говори о паду квалитета радне снаге, па и људског капитала у целини. Још већи проблем је што око 50% младих нема посао, а 215.224 или четвртина незапослених је млађа од 30 година. На евиденцији Националне службе за запошљавање 16.821 лице је са вишим образовањем, док 29.696 поседује факултетску диплому. Без посла је највише оних са завршеном гимназијом и економском школом, дипломираних економиста, правника, лекара. Преко 90 доктора наука и преко 700 магистара наука су на Бироу НСЗ. Вишегодишњи статус незапослености огромног броја младих, школованих лица има тешке економске и социјалне последице. По изјави председника Светске организације рада, млади који само пола године по завршетку школовања не добију посао имају трајне последице по њихову продуктивност и ниже приходе у односу на оне који су се одмах по завршетку школовања добили посао. Или, по једном истраживању, обављеном 2005. г. у В. Британији, утврђено је да дужи период незапослености младих у тој земљи има за последицу да они у наредних 20 година имају нижу продуктивност и ниже приходе од оних који су се запослили одмах по завршетку школовања.²

Велики део становништва који је већ годинама без посла, чланови њихових породица, радници који раде, а нередовно примају плате или су им плате већ годинама врло

2 Јелена Живковић-Ракић, "Екстремна незапосленост у Србији и ЕУ: последице и могућа решења". *Квартални монитор економских трендова и политика у Србији*, април-јун 2013, стр.73. Оригинални извор: Gregg, P. and Tominey, E. „The wage scar from male youth unemployment“, *Labour Economics* 12 (4). Pp.487-509, London, 2005.

ниске, чланови и њихових породица, сем ако не добијају дознаке од својих најближих који раде у иностранству, запали су у озбиљну психичку депресију или у неке друге здравствене проблеме трајније природе, што има и све ће више имати негативне последице по њихове будуће радне учинке, поготову ако статус незапослених лица задрже и у будућности, а то је, нажалост, врло вероватно. Да поновим да је непобитно утврђено да млад човек, поготову који је завршио неку средњу школу или факултет, а таквих је у Србији преко 50.000, при дужем статусу незапослених лица губи део стеченог знања, стиче знатно мање или уопште не стиче нова знања, губи самопоуздање, па и самопоштовање, а део од њих се одаје алкохолу, дроги и криминалу. И с обзиром на врло велику вероватноћу да ће се, бар у наредних неколико година, број назапослених лица повећати и да ће врло мали проценат сада незапослених добити посао, овај врло тежак проблем биће још драматичнији.

С друге стране, један део запослених, поготову у приватним фирмама и оних који раде у тзв. сивој зони изложен је суровој експлоатацији или ради у врло неповољним условима и то мора имати тешке последице по њихово здравље и њихов будући радни учинак.

У медицинским круговима уопште, па и у Србији све се више говори о тзв. „синдрому сагоревања на послу“ који се јавља у низу професија – од шофера, до менаџера и врхунских лекара. На пример, професионални возачи, нарочито у приватном сектору, раде прековремено и дању и ноћу и због тога су изложени сталном страху да не направе неку грешку које би довела до саобраћајног удеса у којима би било повређених или погинулих. Или, лекари који врше операције, којих је, с обзиром на потребе, врло мало, често морају да раде прековремено што и код њих већ дуго ствара страх од могућих грешака са тешким, па чак и фаталним последицама по неке од њихових пацијената. Та појава све је израженија и у низу других делатности, поготову када је у питању приватни сектор где је оптерећеност током радног времена врло велика и у коме влада дух првобитне акумулације капитала, па и робовласничких односа.

Последице по лица изложена „синдрому саговорања на послу“ су разне тешке болести, а међу њима се истичу:

осећај емоционалне исцрпљености, нетолерантност према колегама, раздражљивост, циничност, одбојност, отуђеност од самог себе и од других људи.³ Временом пословна ефикасност тих особа се смањује, а због исцрпљености и сталног, хроничног стреса долази до врло непријатних биохемијских промена у организму, а последица тога је оптерећење кардиоваскуларног система, пад имунитета, повећане склоности ка респираторним инфекцијама, дијабетес, астма, улцерозни колитис, болови у коштаном-зглобном систему, кожна обољења итд. Као последица претеране оптерећености послом и „синдрома сагоревања на послу“, појављују се и психијатријске болести, као што су акциозно-депресивно стање и депресија, поремећај сна, смањења воље за бављењем било чим и губљења моћи да се ужива у било чему, јавља се осећај туге и празнине, па чак и осећај да је живот изгубио смисао, а све чешће се јавља и идеја о самоубиству.

Ито је један од важних разлога што Србија, међу земљама југоисточне Европа, има највећу стопу самоубиства. Наиме, по статистици Светске здравствене организације у Србији у просеку дневно четири особе изврше самоубиство и по том неславном показатељу, она се налази на 14 месту. Није пуно утешно што су испред ње, по релативном броју самоубиства, односно по стопи самоубиства Русија, Мађарска, Словенија, па чак и Финска (*Политика* 23.02.2014, стр. 09). И имајући у виду да је врло велика вероватноћа да ће број незапослених лица бар у наредних неколико година расти, да ће животни стандард огромног броја људи и даље падати, да ће „синдром сагоревања на послу“ бити још израженији, и да ће се задржати врло низак ниво здравствених услуга, велика је вероватноћа да ће стопа самоубиства у Србији у наредних неколико година бити чак и повећана.

Квалитет уопште, а посебно квалитет становништва и људског капитала је врло тешко квантификирати и на бази неких егзактних података упоређивати са другим земљама. Постоје огромне разлике међу народима када су у питању компоненте квалитета човека уопште, па и појединих нација. Вредносни системи се често доста разликују и временом

3   Детаљније о томе пише и говори Снежана Кеџмановић-Мињевић, психијатар Дневне болнице Клинике за психијатрију Клиничко-болничког центра „Др Драгиша Мишовић“. (*Политика*, 5.05.2014, стр.15)

мењају када су у питању разне државе, нације и религије. И поред тога, постоји низ показатеља и поређења међу земљама и нацијама на основу којих се суди о квалитету људског капитала у некој земљи. Једна од компоненти квалитета људског капитала, која је доста растегљива категорија јесте морал. Постоји висок степен сагласности истраживача да је морал уопште у условима цветања идеологије боље рећи религије неолиберализма доживео тежак суноврат. О томе је врло убедљиво у бројним радовима писао најцитиранији интелектуалац данашњице Ноам Чомски. Његова књига *Профит изнад људи: Неолиберализам и глобални поредак*,⁴ објављена 1998. год. била је жестоко нападана од стране политичара, власника и менаџера транснационалних компанија и банака, а посебно од тзв. „тржишних фундаменталиста“ и „тржишних бољшевика“, али, на општу жалост, показало се да је он био дубоко у праву. То, на пример, доказују злочини везани за ваздушне агресије страних земаља и у случају СР Југославије, Ирака, Либије итд. али и силне бламаже фармацеутских кућа, а посебно врхунских политичара из бројних, па и најразвијенијих земаља.

Због све већег сиромаштва које се остварује већ четврт века, кризе и деформације вредносног система, кризе правосуђа, кризе Српске православне цркве и малог броја религиозних лица и низа других фактора – криза морала у Србији је достигла врло висок ниво, ниво корупције, као само један од показатеља кризе морала је достигао врло висок ниво и Србија је по тој пошасту врло високо пласирана. По Светском економском форуму, корупција је највећа препрека за развој бизниса у Србији (WEF 2013: 334). Све раширенија корупција и криза морала се испољавају и у делатностима где не би смела уопште да се појављује – на пример, у секторима образовања, здравства, правосуђа, па и полиције. Огроман проблем је што млади људи који заврше неку школу захваљујући корупцији често су до краја живота склони или принуђени да користе ту пошаст да би нешто остварили.

Неконструлисано бујање приватних факултета и њихова екстремна профитна оријентисаност и честа бескрупулозност њихових власника и немоћ правосуђа имају за последи-

4 Књига је 1999. године преведена на српски језик у аранжману издавачке куће „Светови“ из Новог Сада.

цу да се купују испити, па и дипломе, па чак и магистарске и докторске титуле. Приватни, али и неки државни факултети имају широм Србије преко 100 одељења који нису добили акредитацију, а неки одржавају та одељења иако им је одузета акредитација. Све у свему, друштвена контрола високог образовања је врло ниска, па се и због тога морал у том виталном сектору драстично срзао. И у здравству се често појављују случајеви тешког огрешења лекарске етике. И то је једна од компоненти на основу којих је Србија у последње две године, по квалитету услуга, у здравству на последњем месту у Европи.

О моралу боље рећи неморалу, политичара, нарочито оних који су били на врло важним функцијама у периоду 2001-2013. г. детаљније сам писао у бројним радовима.⁵ И све се убедљивије показало да је пок. З. Ђинђић био дубоко у праву када је рекао „Коме је до морала нема шта да тражи у политици“.

Заиста на свим нивоима од најважнијих државних институција до локалних самоуправа, државних и јавних предузећа итд. често су сеналазили и још увек се налазе морално врло проблематичне личности. И наравно да то има за последицу ширење неморала у великом делу становништва.

И као последица тога јесте да се по поверењу у политичаре, Србија налази на тек 120 месту и по објективности државних службеника при доношењу одлука – тек на 127 месту (WEФ 2013: 335).

Врло низак ниво и пад морала у Србији се испољава и преко показатеља „етика фирми“, који публикује Светски економски форум. Наиме, по том показатељу Србија је у 2008. години била тек на 96 месту (од 134 земаља), а на ранг листи из 2012. г. је била тек на 132 месту, а на последњој ранг листи (публикованој у септембру 2013 г.) она је била на 127 месту (од 148 земаља). И испред ње су се нашле и следеће земље: Шри Ланка, Македонија, Гватемала, Либериа, Кенија, Камбоџа, Зимбабве, Сенегал, Гана, Вијетнам, Сијера Леоне, Никарагва, Јамајка, Боливија, Хондурас, Колумбија, Еквадор, Перу, Камерун, Монголија, Танзанија, Молдавија, итд.

5 Радови су наведени у литератури на крају текста.

Нема потребе да се детаљније говори о врло тешком стању у правосуђу Србије, јер је то толико познато, а и сам сам у једном раду о томе детаљније писао.⁶ Много је разлога да то, али је врло важан узрок пада квалитета и морала људи који раде у правосуђу у Србији. Један од показатеља стања у правосуђу и морала оних лица који доносе пресуде јесте ниво објективности при решавању разних пресуда везаних за друштвене конфликте и Србија се, на ранг листи Светског економског форума, по том показатељу налази тек на 127 месту, а боље од ње су пласиране и следеће земље: Шри Ланка, Гана, Намибија, Етиопија, Кенија, Уганда, Зимбабве, Албанија итд.

И због свега наведеног, неповерење у судство у Србији екстремно високо и то мора имати неповољне последице на понашање становништва и ниво његовог морала.

Постоји неколико показатеља које годинама публикује Светски економски форум који убедљиво показује да квалитет људског капитала у Србији, у поређењу са врло великим бројем земаља, континуелно опада, поготову у периоду после 2008. године. Један од показатеља јесте ранг листа земаља по основу одлива мозга у иностранство. Наиме, по *The Global Competitiveness Report 2008/2009* од 134 земље од Србије у лошијој ситуацији су биле само три земље. По следећем Извештају објављеном 2009. г. само су две земље биле у горој ситуацији. У Извештајима објављеним у наредне три године увек су биле само по три земље у неповољнијој ситуацији када је у питању одлив мозга. У последњем Извештају Светског економског форума, уместо ранијег показатеља „одлив мозга“ користе се два показатеља: 1. капацитет земље за задржавање талената и ту је Србија тек на 146 месту (од 148 земаља) и 2. капацитет земље за привлачење талената и ту је у неповољнијој позицији била само једна земље (WEФ 2013: 335).

Врло је велика вероватноћа да ће се у наредних неколико година апсолутни број грађана Србије који ће одлазити у иностранство на рад и даље повећавати, поготову ако у Европској унији дође до оживљавања привредне активности

6 Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

и ако се настави процес старења домаћег становништва у важним земљама ЕУ, као што су Немачка, Италија, Аустрија итд., и то је врло вероватно. Међутим, у Србији се испољава феномен да у неким, чак круцијално важним делатностима постоји потреба и тражња за новом радном снагом, а и, због много чега, па и због све већег одласка на рад у иностранство једноставно нема. Такав је случај са лекарима специјалистима чија је старосна структура у целини врло неповољна. Због слабости у здравственом систему, посебно великих слабости система образовања лекара специјалиста и веома израженог одласка на рад у иностранство, дошли смо у ситуацију да је у Србији 20% лекара старији од 60 година, а само 896 или 2,8% запослених лекара има мање од 30 година (Д. Делић, *Политика*, 24. 04. 2014, стр.14).

Због одлива мозгова у иностранство, запостављања научноистраживачког рада, врло ниских плата и низа других фактора, положај Србије у односу на друге земље када је у питању расположивост научника и инжењера је све неповољнија. Наиме, по подацима Светског економског форума (СЕФ), Србија је у том домену у 2008. г. била на 50 месту (од 134 земље). У 2010. г. је пала на чак 92 место да би по последњем Извештају из прошле године била на 85 месту (од 148 земаља). Дакле, за само пет година она је пала за чак 35 места на ранг листи земаља по показатељу расположивог квалитативног људског капитала (ВЕФ). Због запостављања науке уопште, врло тешког финансијског положаја научних института, Србија је на ранг листи по квалитету тих институција од 2008.г. па закључно са прошлом годином систематски, из године у годину, падала тако да је са 49 места у 2008.г. пала на 66 место (ВЕФ, 2009. и 2013: 335). Трагично је да се по квалитету научноистраживачких институција испред Србије налазе и следеће земље: Кенија, Шри Ланка, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Гана итд. (ВЕФ 2013: 535). Иако се може сумњати у оправданост налаза да су чак и Црна Гора и БиХ испред Србије по квалитету истраживачко-развојних институција, то произилази из одабраних података које користи Светски економски форум.

Образовни систем у Србији, од најнижег до највишег нивоа, има врло велике слабости, што има и дуго ће имати врло неповољне економске, социјалне и менталне последице.

Ова констатација је у нескладу са чињеницом да у основним школама имамо велики број одличних ученика, а да је број доктораната, за наше услове врло велики и да је број одбрањених докторских теза енермно повећан и да достиже рекордне цифре које су пре 10-15 година биле незамисливе.

Када се говори о квалитету основног образовања, постоји висок степен сагласности стручњака из ове области да се у њему обавља пре свега тзв. репродуктивно учење и да због тога ученици не стичу способност повезивања наученог и да се тзв. функционално знање које се стиче у основним школама Србија налази испод европског просека и да је евидентно њено заостајање у том врло важном домену. Наведимо констатацију проф. др Ранка Рајевића, оснивача Менсе у Србији, аутора НТЦ система учења, члана Комитета светске Менсе за даровите и сараднике Уницеф-а за образовање „Градиво је све обимније а знање све мање. Очигледно да имамо две грешке: репродуктивно учење и повећан стрес, односно отпор према школи. Када бисмо овог момента све променили и урадили како треба, добили бисмо резултат тек за десетак година“. (*Блиц-жена*, бр. 499, 7-13, јун 2014, стр.7). На општу жалост, друштво, односно државне институције нису свесне да је приоритет – промена система учења у основном образовању.

Када се говори о квалитету основног школовања, требало би нагласити да се он девалвира самом чињеницом да огромном броју сеоских школа, где је број ученика врло мали, један једини учитељ истовремено, у истој учионици, учи децу из сва четири разреда и да деци једног разреда може у току једног часа поклонити само 10-15 минута, што мора имати негативне последице по њихову обуку. Уз све то, материјална примања учитеља су врло, врло скромна, а многи од њих немају решено стамбено питање, што их мора дестимулирати да стичу нова знања и да се максимално, са ентузијазмом посвети племенитом послу квалитетног образовања деце.

Висок проценат одличних ученика у средњим школама, а нарочито импресивни резултати ученика Математичке гимназије из Београда на бројним међународним такмичењима стварају лажну слику о квалитету средњошколског образовања у Србији.

И средњошколско образовање се сусреће са низом слабости који су исте или сличне природе као што је случај са основним образовањем. Сама чињеница да је ниво образовања и функционалног знања у основној школи незадовољавајући, онемогућава квалитетно средњошколско образовање. Схвативши велике слабости средњешколског образовања и потребу његовог унапређења, СР Југославиј је почетком новог века закључила посебан споразум са ЕУ и по њему од 2003. године Унија, кроз разне пројекте, помаже реформу и модернизацију система средњег стручног образовања са циљем да се добије стручна радна снага која ће бити у будућности тражена. И поред тога, „стручно образовање у Србији је и даље лошег квалитета с обзиром да су области исувише уско специјализоване, а систем је генерално непопуларан међу ученицима, о чему сведочи гашење великог броја одељења“.⁷ И сама чињеница да међу незапосленим лицима највеће учешће имају она са завршеном гимназијом говори да са стеченим знањем у тој најпрестижнијој средњој школи много што шта није у реду, мада је то последица и све већег сиромаштва и немогућности да се настави школовање на вишим и високим школама.

Бројни су разлози за пад квалитета вишег и високог образовања у Србији. Поред врло тешког стања привреде, врло високог јавног дуга и буџетског дефицита, пада мотивисаности учитеља и професора, за сваки ниво образовања постоје и специфични фактори који утичу на његов пад. За високо образовање прихватање, под огромним притиском страних центара моћи, тзв. Болоњске повеље, била је огромна грешка која је допринела драстичном паду његовог квалитета, односно имало је за последицу катастрофално смањење нивоа знања високошколаца.⁸ Са прихватањем Болоњске декларације, којом је у високо школство уведен врло висок ниво неолиберализма и квази тржишта, факултети уопште, а посебно приватни, који су бујали, претворени су у

7 Јелена Жарковић-Ракић, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

8 О томе је бриљантно говорио проф. др Александар Липовски, бивши проректор Београдског универзитета, члан Националног просветног савета Републике и помоћник министра просвете за високо образовање и врло угледни професор Математичког факултета у интервјуу објављеном у часопису *Геополитика* бр. 64, јун-јул 2013, стр. 26-30.

профитна предузећа. Тим наметнутим реформама високог школства факултети се претварају у разне струковне школе и предузећа којима је основни циљ максимизација профита, а образовање и ниво знања су у дубокој сенци, а на неким од њих се пак и продају факултетске, па чак и магистарске и докторске дипломе и зато је постало нормално да енормно расте број докторанада и добијених докторских титула. Наравно да је то до драстичног пада њиховог квалитета, а у огромном броју од њих има много плагијата.

Због драстичног пада квалитета високог образовања, поготову оног посвећеног образовању учитеља и наставника, већ годинама се продукује маса лоших наставника који ће својим радом у школама годинама слабо образовати ђаке, што мора имати трајне штетне економске и социјалне последице. И убеђен сам да је проф. А. Литковски потпуно у праву када закључује: „Генерално гледано, просвета у Србији данас је у много горем стању него пре двадесет година, а проблеми су много већи у првој деценији овог века него крајем прошлог и директно су последица неразумних реформи преузетих из „просвећене“ Западне Европе чији је главни циљ уништавање национално свесне интелигенције и деградација укупног интелектуалног нивоа просечног грађанина“ (*Ibid.*, стр.26).

И као последица свега претходно наведеног, релативна позиција Србије у односу на друге земље када је у питању капацитет за иновације је врло неповољна и све је неповољнија, тако да је она у 2008. г. на ранг листи земаља била на 92. а у 2013.г. тек на 133 месту, тј. иза ње је било само 15 земаља. Трагично је да се, када су у питању капацитети за иновације, испред Србије, налазе и следеће екстремно неразвијене земље, Руанда, Нигерија, Намибија, Вијетнам, Мадагаскар, Босна и Херцеговина, Уганда, Бангладеш, Албанија, Зимбабве, Непал, Сијера Леоне, Мозамбик и тд. итд. (WEФ 2013: 534).

И у таквој ситуацији потпуна је бесмислица да се и за лекаре, поготову дефицитарне специјалисте који су ужасно оптерећени на радном месту, уводе солидарни порез, смањење плате и законски онемогућава пријема нових лекара до краја 2015.год. И то је, уз све остало, допринело да се интензитет одласка лекара из Србије у иностранство појачава. И што је запањујуће јесте чињеница да званичници игноришу изјаву

председника Новог синдиката здравства Србије Живорада Мркића „да је у току кадровска катастрофа“ која нас, по његовом мишљењу, води у крајње алармантно стање јавног здравственог система Бугарске и Румуније које имају неопходне операционе сале и модерне апарате, али, због великог одлива специјалиста (за разне операције) у иностранство, нема довољно квалитетног кадра, па се та модерна инфраструктура, и поред великих потреба, врло мало користи. И оно што посебно забрињава, јесте чињеница да на сва драматична упозорења Здравственог савета Србије и Лекарске коморе Србије о свему наведеном нису имали никакав ефекат.

Врло је слична ситуација и са кадровском ситуацијом у сектору информационих технологија где стручњаци одмах по завршетку студија одлазе у иностранство на рад са врло малим шансама да се врате у земљу.

Имајући у виду све претходно наведене драстичне показатеље, разумљиво да је у поређењу са већином земаља, положај Србије, када је у питању квалитет образовања све неповољнији. Она је по квалитету образовног система у целини за претходних пет година пала са солидног 45. места на чак 111 место, тј. пала је за чак 66 места и врло је вероватно да не постоји ни једна од 148 земаља на тој листи која је забележила такав пад и то се морало одразити на пад образованости становника, односно релативни, а у случају високог школства и апсолутни пад квалитета високо образовање радне снаге и људског капитала у Србији. Када су у питању квалитет образовања за научноистраживачки рад и математику, у претходних пет година она је пала са врло солидног 31. на 55 место (WEФ, 2013: 335). Додајмо да је Србија све слабије пласирана када је у питању квалитет образовања менаџера тако да је у 2008. г. била на 87, а у прошлој години тек на 114 месту. По обуци запослених радника Србија је и у 2008.г. била врло слабо пласирана – била је тек на 121 месту (од 134 земље), а у 2013. г. била је још знатно слабије пласирана – тек је на 140 месту, па су само 8 земаља у тој области биле иза ње.

Због драстичног пада животног стандарда огромног дела становништва, до чега је дошло у последњих четврт века, огромне незапослености, кризе вредносног система, кризе морала, кризе породице, слабости правосуђа и низа

других фактора – криминализација у Србији је достигла огромне размере. По организованом криминалу Србија се налази на неславном 127 месту (од 148 земаља). По том врло непријатном феномену све земље настале на подручју бивше СФРЈ су знатно боље пласиране: БиХ је чак на врло завидном 22 месту, Словеније на 42, Хрватска на 49, Црна Гора на 76, а Македонија на 98 (ВЕФ 2013: 424). И због тога није много утешно што се по организованом криминалу у горој ситуацији налазе Бугарска (на 130 месту) и Италија (на 134). У сваком случају врло висок ниво организованог криминала само је један од низа показатеља урушавања квалитета људског капитала у Србији.

*Да ли је могуће заустављање урушавања
људског капитала у Србији*

Према прогнози Републичког завода за статистику, у 2041. години број становника у Србији биће за бар милиона мањи него што је био 2011.г. и то по сценарију у коме фигурирају само цифре о прираштају и смртности становништва. По том сценарију просечан становник Србије у 2041.г. имаће у просеку 46,5 година. Наравно да ће број становника у Србији бити додатно смањиван због иселјавања у иностранство и узимања држављанства других земаља.

За мене уопште нема дилеме – у наредних неколико година депопулација и урушавање људског капитала у Србији ће бити настављени. Прво, Србија мора знатно смањити огроман вишак запослених лица у државним установама, државним и јавним предузећима и локалним самоуправама. Иако се још увек не зна (што је просто невероватно и крајње неодговорно) колики је укупан број тих лица, а објективне процене говоре да је њихов вишак од 150 до 200 хиљада. Држава ће морати до краја године да дефинитивно реши проблем 164 предузећа у реструктурирању и то ће имати за последицу да ће неколико десетина хиљада запослених остати без посла. Због врло тешких проблема буџетског дефицита и јавног дуга и катастрофалних последица поплава, велики број лица запослених у државним установама и локалним самоуправама остаће без посла.

С друге стране, и поред, од Владе најављених мера сти-мулисања страних и домаћих инвестивција и запошљавања у реалном сектору, постоји само теоријска могућност да ће укупан број новозапослених лица у 2014. и 2015.г. бити већи од броја оних који ће остати без посла. То поготову ако остане на снази бесмислена одлука о забрани новог запошљавања у здравству, образовању, научно-истраживачкој делатности и неким другим, за друштво у целини, врло важним делатностима.

Због свега претходно наведеног, али и због кризе породице, кризе села и читавих региона и врло вероватног повећања сиромаштва и много чега другог, врло је вероватно да ће број новорођене деце у Србији у 2014. и 2015.г. бити мањи него што је био у претходне две године. С друге стране, због све веће пензионерске популације, због драстичног пада животног стандарда све већег, огромног дела становништва, врло тешког стања у здравству, дугорочних тершких последица бомбардовања на здравље и сл. врло је вероватно да ће се у 2014. и 2015.г. повећати број умрлих лица. И као последица свега наведеног, врло је вероватно да ће смањење становника у Србији у наредних неколико година бити веће од по 35.000 годишње.

Врло је вероватно да ће се позитивна разлика између нових и и умрлих пензионера, која последњих година износи нешто преко 20.000, у наредним годинама знатно повећати, поготову по основу стицања услова за пензију тзв. бејби-бум генерација рођених између 1952-1956.године којих сада има у радном односу преко 600.000, па ће се, по компетентним проценама, број пензионера у наредних десетак повећати за преко 200.000.⁹ С друге стране, крајње је неизвесно шта ће се дешавати са бројем запослених и млађих лица који ће живети у Србији.

Поред претходно наведеног, постоји читав низ тешких ограничавајућих фактора који спречавају или битно ограничавају могућност заустављања ескалације демографске кризе и урушавања људског капитала у Србији. Наведимо, по нашем мишљењу, најважније.

9 Детаљније о томе у: Жељко Пантић „Старосна структура становништва и пензиони и здравствени систем Србије – Последњи ексер“, *Данас*, 24.03. 2014, додатак „Бизнис“, стр.3.

Сама чињеница да је број деце у основним и средњим школама од школске 1995/96 до школске 2013/2014 смањен за око 215.000 има и даље ће имати врло неповољне последице по квалитет људског капитала у Србији у целини. Уз то, поновимо да по подацима СЕФ, Србија је по квалитету примарног образовања у 2008. године била на солидном 48 месту а сада је тек на 81, а по квалитету образовног система у целини је у исто време пала са 49 на чак 111 место ранг листе од 148 земаља и то има и мора у дугом року имати врло непријатне последице по квалитет људског капитала.

Због све веће кризе традиционалне патријархалне породице, драматичног раста ванбрачних заједница (којих сада има готово 117 хиљада), чињенице да се у Србији сваки четврти брак разводи, да постоји готово 300.000 самохраних мајки и 76.435 самохраних очева има тешке последице по стандард, развој и психу њихове деце, поготову када се има у виду огромна незапосленост и врло велика вероватноћа да ће она остати врло висока и у наредним годинама. Према подацима Републичког завода за статистику у 2012. години је било 34.639 венчања а 7.372 развода, а 3.963 разведених бракова је имало једно или више деце. Након развода, родитељи лишавају децу основних права, а психолози сматрају да је то највећа грешка на штету детета. Судећи по подацима Удружења очева самосталних старатеља Србије, у њој живи између 80.000 и 100.000 деце која су онемогућена да виђају своје очеве. Због тога, али често и неморала разведених родитеља и немоћи судова да се реализују њихове одлуке, по изјави председника Удружења очева, у Србији живи најмање 50.000 деце разведених родитеља која уопште не добијају алиментације или их нередовно добијају или их добијају нередовно (*Вечерње новости*, 15.06.2014, стр.9). По истом избору, у случајевима када су очеви онемогућени да виђају своју децу, они плаћају алиментацију у само 35% случајева. Све то има врло негативне последице по психу и развој личности деце разведених родитеља. Да би се све то битно смањило, нужно је што пре усвојити законска решења која су усвојена и која се спроводе у Европској унији. Према подацима Републичког завода за статистику, објављеним крајем 2013. г. чак 24,6% становника Србије изложено је ризику да постане сиромашно и по том показатељу она је на

првом месту међу земљама Европе (у Грчкој одговарајући проценат износи 23,1%, Румунији 22,6%, Шпанији 22,2%, Бугарској 21,1% итд.).

Према подацима Републичког завода за социјалну заштиту, око 30% деце је на прагу сиромаштва, 48.811 породица са децом користи неки вид новчане социјалне помоћи, а чак 383.384 детета користило је дечији додатак у 2013. год. а 186.424 детета евидентирано је у центрима за социјални рад, што чини 14,76% укупног броја деце у Србији. И наравно да је у таквим условима развој деце и њихових радних потенцијала морају бити незадовољавајући.

Прошле године Уницеф је објавио да већина најмлађих становника Србије живи у немаштини, у неадекватним условима за раст и развој и на маргинама друштва. По саопштењу те Институције, само 44% деце узраста од 3-5 година похађа неки вид предшколског програма, а чак 20% домаћинстава не поседује ни једну дечију књигу. Она констатује да је велики део деце у Србији потхрањен, не завршавају ни основну школу, изложен је дискриминацији и често су жртве насиља и злостављања, а само око 30% деце се одгаја ненасилним методама, што све скупа има и трајно ће имати тешке последице по квалитет људског капитала у Србији.

У Србији не постоје прецизни подаци, а просветне власти процењују да се проценат оних који напуштају основну и средњу школу креће од 10-30%. Према подацима изнетој у Стратегији развоја образовања Републике Србије до 2020.г., проценат деце која напуштају основно образовање креће се од 10% до 15%. Колико су то неповољни подаци постаје јасно ако се зна да је, по подацима Европске комисије, стопа напуштања школовања младих до 17 година у Хрватској само 4,2%, Словенији 4,4%, Чешкој и Швајцарској по 5,5%, Холандији 8,8%, Финској 8,9%, Немачкој 10,5% (*Политика* 23.02.2014, стр.09). И сама чињеница да је у Србији врло високи проценат деце која напуштају основно и средње школовање и велика вероватноћа да се, бар у наредних неколико година стање неће поправити има и и дуго ће имати врло неповољне последице по квалитет њеног људског капитала. И огромне слабости система високог образовања имају и, дуго ће имати врло неповољне последице по квалитет људског капитала.

Постоји и низ других фактора урушавања квалитета радне снаге у Србији. Наведимо само један од њих. Мада нема детаљних истраживања и прецизних података, али има индиција да у Србији при запошљавању жена, поготову у приватном сектору, предност добијају неударе или жене без деце, што је последица много чега, али и веровања да ће њихов радни учинак бити већи. Међутим, према истраживању Мајкрософта, утврђено је да када жена постане мајка, постаје ефикаснија на послу. Истраживачи су утврдили да одгајање детета побољшава радне вештине мајки. Послодавци тврде да су оне бољи тимски играчи и да више цене своје колеге и клијенте. Закључак студије гласи: „запослене мајке су два пута продуктивније од жена које нису мајке, али и од мушкараца“ (Блиц жена, бр.499, 7-13. јун 2014, стр.7).

У политичким, а делом и у стручним круговима шири се, по мом мишљењу, илузија да ће улазак Србије у ЕУ решити, малте не, све проблеме, па и проблем демографског суноврата и тешког урушавања људског капитала. Оставимо по страни дубиозност и (не)реалност чланства Србије у ЕУ до 2020.г. Поставља се питање какве би ефекте на људски капитал имало пуноправно чланство Србије у ЕУ. Ако се има у виду да је најуспешнија земља у транзицији Пољска од улажења у ЕУ, тј. за десет година, по основу емиграције у друге земље ЕУ (пре свих у Немачку) остале без 2,5 милиона, пре свега, високообразованих становника, поставља се питање колико би се повећала емиграција становника из транзиционо неуспешне Србије у земље ЕУ. То питање добија на значају ако се зна да је у Естонији по уласку у ЕУ дошло до осетног повећања и иначе огромног егзодуса, али је и поред тога, стопа незапослености стално преко 10%. Због тога, али и због примене екстремног неолибералног концепта транзиције, за двадесетак година Естонија, чије су реформе екстремно хвалиле међународне финансијске институције и неолиберали широм света, изгубила је више од петине свог становништва. И додајмо да су многе земље у транзицији које су примљене у ЕУ пре десет година врло лоше пласиране на ранг листи земаља по основу одлива мозга – Чешка Република на 79 месту (од 142 земље), Пољска на 96, Словачка на 111, а Бугарска чак на 127 месту (ВЕФ 2012: 477). И наравно да се далеко највећи део високообразованих лица из тих земаља сели у развијеније

чланице ЕУ и то би се врло вероватно десило и са Србијом. Међутим, ако би се испунила залагања председника Владе В. Британије Д. Камерона да се блокира пријем Србије (и Албаније) док се не измене постојећа правила о имиграцији радне снаге унутар земаља ЕУ које су, због масовног доласка сиромашних Пољака, Румуна и Бугара, наводно изазвали „катастрофалне последице“ које прете „да униште систем здравствене и социјалне заштите у Британији“ (*Привредни преглед* 25.12.2013, стр.2) – емиграција из Србије не би добила још драматичније размере.

Закључак

И на крају, стичем дубок утисак да најважнији политички функционери у Србији, нова Влада, па и економска наука, још увек нису свесни страшног проблема демографске кризе и урушавања људског капитала. Они не постављају питање зашто је дошло до тог најтежег друштвеног и економског проблема. Постоји маса разлога зашто је дошло до његове ескалације и огромних размера. Дубоко верујем да је најважнији узрок демографске кризе и тешког урушавања људског капитала у новом веку – погрешан, од страних фактора највећим делом наметнут концепт реформи који је имао озбиљну конструкциону грешку, која је имала за последицу „спржену земљу“, анемичан раст, уз огромно задуживање у иностранству и стагнацију привредне активности после 2008. године, што систематски доказујем од 2001. године. Имајући у виду шта је чинила претходна Влада, а посебно шта чини и обећава садашња Влада, стичем дубок утисак да од Премијера, до низа министара тога нису свесни, или су принуђени да раде по диктату страних фактора. Због свега тога, мале су шансе да ће се у догледној будућности ублажити, а могуће је да ће се појачати демографска криза и урушавање људског капитала у Србији. Због професионалног морала (како га ја схватам), осећања обавеза према будућим генерацијама, па и осећања патриотизма, никада се нисам мирио са оваквим могућим катаклизмичним сценаријем и, вероватно наивно, од 2006.г. се залажем за окупљање истинске научне елите из више области која би добила задатак да уради нацрт визије будућег друштвеног и привредног система Србије који би се, након свестраног разматрања, усавршио и који би био праћен

са низом конкретних дугорочних стратегија, који би се на Парламенту усвојили и доследно реализовали. Иако сам свестан да је, због низа интерних и екстерних ограничења, то сада тешко изводљиво, остајем и даље заговорник те идеје, јер дубоко верујем да ће без њене реализације Србија поста-ти савремена колонија и „пустиња без песка“ у којој ће жи-вети углавном очајничко старачко становништво и то би био неопростив грех садашњих генерација, посебно патриотски оријентисаних интелектуалаца према будућим генерацијама.

Литература

- Бјелобрк, Гордана , „Просечна старост становништва Србије“ *Данас*, 24. март 2014 (Додатак „Бизнис“, стр.4.), 2014.
- Ковачевић, Млађен , „Ефекти постојеће политике валутног курса и либерализације увоза“, зборник, Економска политика 2001/2002, часопис *Економски анали*, тематски број, јануар 2002.
- Ковачевић, Млађен , „Привреда Србије у рајама политике“, *Економски анали*, тематски број, фебруар 2004.
- Ковачевић, Млађен, „Стање и перспективе привреде Србије“, зборник *Стање и перспективе привреде Србије*, издање Институт економских наука и Банкарска академија, Београд, 2006.
- Ковачевић, Млађен , „Реалне и виртуелне перформансе привреде Србије у периоду 2000-2007. године“, зборник *Текућа привредна кретања, економска политика и структурне промене у Србији 2007/2008*, издање Научно друштво економиста (са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду), 2008.
- Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2/2010, издање Алфа универзитета из Београда.
- Ковачевић, Млађен, „Узроци дубоке економске кризе у Србији (II)“, *Гласник за друштвене науке*, бр. 4, 2012.
- Липовски, Александар, *Геополитика*, бр. 64, јун-јул, стр. 26-30, 2013.
- Пантић, Жељко „Старосна структура становништва и пензиони и здравствени систем Србије – Последњи ексер“ *Данас*, 24.03.2014. (додатак „Бизнис“, стр.3.).

Жарковић-Ракић, Јелена, *Гласник за друштвене науке*, бр. 2, 2010.

Живковић-Ракић, Јелена, „Екстремна незапосленост у Србији и ЕУ: последице и могућа решења“. *Квартални мониторинг економских трендова и политика у Србији*, април-јун, 2013.

Mladjen Kovacevic

*THE REDUCTION OF HUMAN CAPITAL
IN SERBIA: DIMENSIONS, CAUSES AND
OPPORTUNITIES FOR THE REVERSING THE
PROCESS*

Resume

During the second half of XX and beginning of XXI century, natural population growth of Serbia declined. The process of depopulation is the result of historical events, cultural and historical heritage and mentality of the own population. Emigration has only accelerated this process. The Serbia's human capital has been collapsed. The author's main objectives were: review of historical heritage and contemporary problems of demographic development, scientific analysis of demographic and non-demographic impact on human capital trends and the establishment of demographic transition, as well as consequences of the biological depopulation. The author argues that the negative process can be reversed. It advocates the gathering of true scientific elite in many areas that would be tasked to draft a vision of the future social and economic systems of Serbia. After a comprehensive review of a document on the future of Serbia, and a number of specific long-term strategies, the parliament would adopt such documents and would take care of their consistent implementation.

Keywords: biological depopulation, human capital, brain drain, Serbia.

Овај рад је примљен 18. фебруара 2015. године а прихваћен за штампу на састанку редакције 28. априла 2015. године.